

המערכה לדה-לגיטימציה של פעולות צה"ל איום אסטרטגי מתפתח

מפגנים בספרד נגד ישראל | המערכה המיועדת לקעקע את הלגיטימציה של מדיניות החוץ והביטחון של ישראל ואף את עצם זכותה להתקיים גורמת לפער משמעותי בין ההישגים הצבאיים של פעולות צה"ל לבין תוצאותיהן המדיניות

**רס"ן עופר
קצין מודיעין**

אם ישראל לא תצא למאבק לאומי נגד הדה-לגיטימציה שעושים אויביה לזכותה להגן על עצמה, היא תמצא את עצמה נאלצת להילחם בידיים קשורות. עם זאת, המאבק הזה אינו צריך להיות רק עניינו של צה"ל. במאמר מועלות הצעות כיצד לנהל את המערכה החיונית הזאת

מבוא

בשנים האחרונות מתמודדת ישראל עם מערכה הולכת ומתעצמת המנוהלת נגדה בזירה האזורית והבין-לאומית ואשר מיועדת לקעקע את הלגיטימציה של מדיניות החוץ והביטחון שלה ואף את עצם זכותה להתקיים. המערכה הזאת גורמת לפער משמעותי בין ההישגים הצבאיים של פעולות צה"ל לבין תוצאותיהן המדיניות. דו"ח גולדסטון ומשט המרמרה היו תזכורות אחרונות למגמה הזאת והמחישו שהמערכה לדה-לגיטימציה של ישראל מצויה בשיאה.

אף שמדובר באחת המערכות המורכבות והחשובות שניצבות כיום בפני ישראל, נראה כי זו עדיין אינה "משיבה אש" בכול הכוח. יש לכך כמה סיבות, ובהן הבנה חלקית של אופי האתגר ושל רמת האיום החמורה שהוא מציב בפני ישראל (שהרי הוא אינו בא לידי ביטוי מוחשי במישור הצבאי); הקושי לזנוח הרגלים ודפוסי חשיבה ישנים (ייחוס חשיבות פחותה למאבק במישור הדיפלומטי וההסברתי - "או"ם שמום") ומבוכה וחוסר אמון בנוגע ליכולת להציב מענה יעיל ולהשיב מלחמה שערה לאתגר הישן-החדש הזה.

מדובר באתגר מורכב ביותר הן מבחינת היריבים המנהלים אותו (רשת סבוכה של גורמי טרור מוסלמיים, ארגוני זכויות אדם בכל רחבי העולם, תנועות שמאל קיצוני באירופה ועוד), הן מבחינת דרכי הפעולה המשמשים אותם (החל מחיכוכים בעצימות נמוכה בשטח ישראל ובגבולותיה וכלה בחרמות כלכליים ואקדמיים במערב) והן מבחינת היעדים שהם מציבים לעצמם והמטרות שהם תוקפים.

המאמר הזה אינו מתיימר לנתח את תופעת הדה-לגיטימציה בכללותה, אלא להתמקד בפלח אחד של המערכה המורכבת הזאת, שהוא בעל זיקה ישירה לצה"ל ולמערכת הביטחון. הכוונה היא למערכה שמנהלים יריביה של ישראל באזור ובעולם לדה-לגיטימציה של פעולות צה"ל ושל מהלכי הצבאיים של ישראל. במאמר אנסה לנתח את מאפייני האיום ואת מקורותיו, את רמת המענה (החלקי) שנותנת לו כיום ישראל, ובאופן ראשוני גם אנסה להציע כמה כיוונים נוספים להתמודדות עימו.

נראה כי כיום כבר חילחלה ההבנה במערכת הביטחון שלפיה המערכה לדה-לגיטימציה של פעולות צה"ל היא איום אסטרטגי על יכולתו של צה"ל להפעיל כוח צבאי. במאמר הנוכחי אני מבקש לתרום לדיון באמצעות ביסוס של כמה טענות נוספות, שהחשובה שבהן היא שיש לראות את המאבק על הלגיטימציה של פעולות צה"ל בתוך ההקשר של המאבק הכולל של מדינת ישראל בדה-לגיטימציה שלה ושל מדיניותה. המסקנה המתבקשת היא שנדרש מאמץ קבוע ונרחב ברמה הלאומית כדי להציב מענה יעיל לאתגר הזה.

הערות מקדימות על מסגרת הניתוח: ראשית, אף שהמאמר מתמקד

בדה-לגיטימציה של פעולות צה"ל, הרי שבפועל, כפי שנרמז בפסקה הקודמת, ניתוח התופעה מחייב במידה רבה (גם אם לא מלאה) לעמוד על טיבה של תופעת הדה-לגיטימציה בכללותה. שנית, התייחסותי לדרכי המענה האפשריות לאתגר הזה תעסוק בדרכי המענה שיש להציב באופן קבע ברמה הלאומית (רמת האסטרטגיה רבת) ובעיקר במישורי ההסברה והדיפלומטיה, ללא נגיעה באופני ההתמודדות עם האתגר ברמה האסטרטגית-צבאית ובעיתות משבר.

אתגר הדה-לגיטימציה של פעולות צה"ל - מקורותיו ומאפייניו

בעשורים האחרונים עלתה בישראל המודעות לחשיבותה של המערכה על הלגיטימציה הבין-לאומית - בהיותה המעטפת המדינית לפעילות צה"ל - ולחשיבותו של המאבק על עיצוב ה"סיפורים" והדימויים של המערכה הצבאית בתודעה הציבורית. בזירה הפלסטינית ניתן לציין כמה אירועים מכוננים בהקשר הזה: הפצת הדימוי שלפיו האינתיפאדה הראשונה (1987-1993) הייתה מאבק בין "ילדי האבנים" לבין חיילי צה"ל, מותו של הילד מוחמד א-דורה (2000), "הטבח בג'נין" במהלך מבצע "חומת מגן" (2002), דו"ח גולדסטון (2009) ו"משטי המחאה" לרצועה (2010).¹ גם בגזרת לבנון לא חסרות דוגמאות (אירוע כפר כנא במהלך מבצע "ענבי זעם" (1996) ומחאות בין-לאומיות בעקבות מהלכי צה"ל במלחמת לבנון השנייה). ניתן גם לטעון שהמלחמות של ארה"ב באפגניסטן ובעיראק הביאו לידי ביטוי סוגים דומים של מאבקים ושל דילמות בהקשר של הלגיטימציה הבין-לאומית.

כיום כבר רווחת ההבנה שלפיה אחד האילוצים העיקריים על יכולת הפעולה של צה"ל ועל הצלחתו להשיג את יעדיו בעימותים צבאיים הוא הצורך להתחשב בלגיטימציה הבין-לאומית הפוחתת שיש לפעולותיו:

למעשה, העימות בינינו לבין צבאות הטרור הפועלים מתוך הסביבה האזורית שלהם הוא על עצם זכותנו להגן על עצמנו... מכאן אפשר גם להבין את המאבק הכבד שמתחולל בעקבות הפעולות על עצם הלגיטימציה של ישראל לפעול. אויבינו מנסים למנוע מאיתנו את הלגיטימציה הזאת, וזהו למעשה שדה הקרב העיקרי כיום.²

ישראל היא אומנם דוגמה קיצונית להתמודדות עם האתגר החדש של מלחמות אסימטריות בעצימות נמוכה - הן מבחינת ריבוי היריבים, הן מבחינת התכיפות הגבוהה של העימותים בינה לבין יריביה, והן מבחינת ההשלכות האסטרטגיות של העימותים שמתקיימים גם בגבולותיה וגם בתוך שטחה - אך האתגר הניצב בפניה אינו ייחודי

אלא גלובלי ונובע מהשינוי הכולל באופי המלחמות בעידן הפוסט-מודרני. רופרט סמית', מההוגים הצבאיים הבולטים שעסקו בסוגיה, טוען כי רבים בעולם המערבי טרם הפנימו את השינוי המתחולל באופיה של המלחמה ומוסיפים לראות בה אירוע בין צבאות המסתיים בהכרעה ברורה. לדבריו, תוצאות ההתנגשויות הצבאיות כיום הן פחות חשובות לעומת הדימוי של התוצאות המתעצב בקרב הקהלים השונים. סמית' קורא להבין את המשמעות האדירה שיש כיום לתקשורת, לדימויים ולעיצוב התודעה במלחמות החדשות.³ יש שיאמרו כי אין חדש תחת השמש. אכן, בחינה היסטורית מעלה כי סוגיית האילוצים המדיניים על פעילות צה"ל כמו גם הביקורת על חולשת ההסברה הישראלית אינן סוגיות חדשות בשיח הישראלי. הן שבו ועלו במשך עשרות שנות קיומה של המדינה, בעיקר בעקבות משברים מדיניים או צבאיים.⁴ עם זאת, אין הדבר מוריד מחשיבות הצורך בחידוש הדיון בנושא כעת. זאת נוכח דרישות השעה, מה גם שבעיות העבר לא רק שלא נפתרו, אלא שהפכו קשות יותר, והאתגר הנוכחי משנה את אופיו, גובר והופך להיות מורכב יותר: עלייתו של אתגר ההתנגדות משקפת תמורה עמוקה במאפייני האיום על ישראל באופן המחייב אותה לבצע שינויים בהפעלת הכוח הצבאי ובהגדרת תפיסת הביטחון הלאומי. התעצמות

גורמי הציר הרדיקלי נהנים מקרקע בין-לאומית נוחה לקליטת מסרי התעמולה שלהם

אתגר ההתנגדות מתרחשת במקביל לירידה הדרגתית בכוחם של האיומים המדיניים המגולמים בכוח צבאי-קונוונציונלי, שהיו אתגר מרכזי לישראל בעשורים הראשונים לקיומה. לכאורה, מדובר בבשורה חיובית המגלמת הפחתה בעוצמת האיום על ישראל, אולם מסקנה שכזאת מתעתעת. אתגר ההתנגדות אומנם מתאפיין בעוצמה צבאית פחותה מאשר האתגר המדינתי, אולם יעדו הבסיסי אינו לממש הכרעה מהירה נגד ישראל. הסיכון הטמון בו מגולם דווקא בעובדה שהוא מתעצם באופן איטי והדרגתי, ולפיכך עשוי לפרקים להטעות את המתבונן החיצוני, ובעיקר - מציב איום של התשה ארוכת טווח המכוונת לכוח העמידה של החברה בישראל. במישור הצבאי - אתגר ההתנגדות מקשה על ישראל לבטא את מלוא עוצמתה, ובעיקר לממש הכרעות מובהקות, כפי שאייע במרבית מלחמות העבר שנהלו נגד יריבים מדינתיים.⁵

הערעור הגובר על הלגיטימציה של ישראל לפעול אינו מקרי. האתגר המתגבר שמציבים לנו בתחום הזה אויביה הצבאיים הנוכחיים של ישראל - גורמי הציר הרדיקלי (איראן, חזבאללה, ארגוני הטרור הפלסטיניים) - נובע מכך שמדובר באחד ממרכיבי הליבה בתפיסת הלחימה שלהם. על בסיס הבנה עמוקה של נחיתותם הצבאית-טכנולוגית מול ישראל פיתחו אותם הגורמים תפיסת לחימה

המנצלת את עוצמתו של החלש. ואלה הם, בין היתר, מרכיביה של תפיסת הלחימה הזאת:

שימת דגש על ניהול מאמץ תקשורתי והסברתי הן מול האוכלוסייה התומכת, הן מול אוכלוסיית היריב והן מול הקהילה הבין-לאומית. המאמץ הזה אמור לשלול מהצד האחר את הלגיטימציה - הפנימית והבין-לאומית - לפעולה הצבאית. הדה-לגיטימציה נעשית הן באמצעות הצגת ההיבטים השליליים בפעולת היריב (למשל, הרג אזרחים) והן באמצעות המחשת המחיר הכבד שיש לפעולתו (הצגת אבדותיו של היריב). המאמץ התקשורתי וההסברתי אמור לקבוע סדר יום פנימי ובין-לאומי, להציג פרשנות חלופית למציאות ומעל לכל - להחליש את כושר העמידה של האוכלוסייה במדינת היריב. במאמץ הזה נעשה שימוש רב בתקשורת החדשה ובכלל זה ברשתות השידור הגלובליות (למשל, CNN, אל-ג'זירה ואל-ערבייה) ובאינטרנט. ישנם גורמי כוח במזרח התיכון שמנהלים את פעולותיהם בהתאם לשיקולים התקשורתיים ומפעילים מערכות של דוברים ושל יחסי ציבור.⁶

על הקושי לעקור מהשורש את מרכיב הדה-לגיטימציה בתפיסה הצבאית של גורמי הציר הרדיקלי ניתן ללמוד מתוך הזיקה העמוקה שלו למשנה הכוללת יותר של הגורמים האלה. המרכיב הזה עוצב לא רק על פי שיקולים ואילוצים אסטרטגיים ואופרטיביים (דוגמת הנחיתות הטכנולוגית-צבאית מול ישראל). הוא נובע גם מתוך תפיסת עולם הדוגלת, בין היתר, באסטרטגיה של אורך רוח ("צבר", "צומד"); ביחס מורכב כלפי שיקולים ואילוצים מדינתיים וריבוניים ובשימוש בשיטות ובאמצעים פשוטים שהם גם מעין התרסה כלפי הטכנולוגיה המערבית.⁷

החשיבות הרבה שמייחסים גורמי הציר הרדיקלי לשימוש בנשק הדה-לגיטימציה והצלחתו המעשית להטיל אילוצים ממשיים על יכולת הפעולה של צה"ל ושל מדינת ישראל נובעות גם מכך שגורמי הציר הרדיקלי נהנים מקרקע בין-לאומית נוחה לקליטת מסרי התעמולה שלהם.

כמה מהסיבות לכך אינן קשורות ישירות בישראל אלא בזרמי עומק ובמגמות יסוד בזירה הבין-לאומית בכלל ובמערב בפרט. בכלל זאת ניתן לציין את הרגישות הגוברת בדעת הקהל במערב לפגיעה בחיי אדם ובמיוחד לפגיעה בבלתי מעורבים; ומנגד - את האנטישמיות הנמשכת, שהתגלגלה ומצאה מחסה "לגיטימי" באנטי-ציונות; את המשקל האלקטורלי והציבורי ההולך וגובר של הקהילות המוסלמיות במערב (שהפכו למנוע המרכזי של מהלכי הדה-לגיטימציה נגד ישראל כיום ותורמות גם לליבוי הסנטימנט האנטישמי באירופה) ואת הקלות הגוברת שבה ניתן לנהל מערכה על התודעה בעידן של תקשורת המונים שהולכת ומתרחבת (ערוצי טלוויזיה בין-לאומיים בשידורי לוויין, רשתות חברתיות באינטרנט, זמינות אמצעי צילום פרטיים באזורי עימות וכיו"ב).

הסיבות שצינתי לעיל הן עמוקות ויסודיות מכדי שניתן יהיה להציב להן מענה יזום ולטפל בהן באופן שיטתי (ובוודאי שישאל לא יכולה לעשות זאת לבדה). אולם אין משמעות הדבר שהמאבק בדה-לגיטימציה של ישראל ובמהלכה הצבאיים הוא חסר תועלת, שכן ניתן למנות כמה הסברים משמעותיים נוספים להבנת התופעה,

הפגנה בפריז נגד "עופרת יצוקה" | סיבה מרכזית לאנטגוניזם האוטומטי כלפי ישראל כל אימת שהיא מעורבת בעימותים צבאיים באזור היא פעילותה הנרחבת והקולנית של מה שמכונה "הקואליציה האדומה-ירוקה" - הכרית הלא קדושה המחברת בין ארגוני שמאל קיצוני לבין ארגוני אסלאם קיצוני הפועלים במערב ובאזורנו

כל אימת שהיא מעורבת בעימותים צבאיים באזור היא פעילותה הנרחבת והקולנית של מה שמכונה "הקואליציה האדומה-ירוקה" - הכרית הלא קדושה המחברת בין ארגוני שמאל קיצוני לבין ארגוני אסלאם קיצוני הפועלים במערב ובאזורנו. הדבק שמחבר בין שני הניגודים האלה הוא התפיסה - שרבים מגדירים אותה "נאיבית" - שלפיה גורמי הציר הרדיקלי באזורנו מייצגים מאבקי שחרור צודקים. התפיסה הזאת נובעת, בין היתר, מהצלחתם של גורמי הציר הרדיקלי להפוך את היוצרות ולשנות את דימויה הבין-לאומי של ישראל מדוד לגולית - מהצד החלש והמאויס לצד החזק שנאבק בחלשים ממנו.⁸

את השורשים הרעיוניים של המחנה הזה ניתן למצוא במפעל האקדמי-אינטלקטואלי שאותו החלו בסוף שנות ה-70 במערב חוקרים ממוצא ערבי-מוסלמי ואחרים, ושעיקרו הוא החלת תיאוריות פוסט-קולוניאליות על הסכסוך הישראלי-ערבי. נקודת ציון מפורסמת הינה הספר "אוריינטליזם" של אדוארד סעיד, אם כי חוקרים ואינטלקטואלים נוספים פיתחו הגות דומה לפניו ובמקביל לו. ההגות הזאת סיפקה גושפנקה מדעית-אקדמית להאשמות העבר המוכרות של העולם הערבי-מוסלמי בנוגע לאחריותה של ישראל למצבם ולתחלואי האזור - מה שהניח את התשתית הנדרשת כדי לקנות למסרים האלה מהלכים בקרב דעת הקהל במערב.⁹ במקביל מספקים "ארגוני צדקה", "ארגונים לא ממשלתיים" אסלאמיים ואף מדינות מוסלמיות, ככל הנראה, את התשתית הכספית למימון הפעילות. בשנים האחרונות מקדמת הקואליציה האדומה-ירוקה פעילות מקיפה ומגוונת ברחבי אירופה וארה"ב - החל מחרמות כלכליים

שהם ארעיים ודינמיים יותר באופיים. ההסברים האלה נוגעים למעמדה ולדימויה הייחודיים של ישראל בעולם ולאופי הייחודי של העימותים הצבאיים ושל היריבים הצבאיים שעימם היא מתמודדת. בתחומים האלה יש לישראל לא מעט תשובות אפשריות, אולם קודם שאפנה להצגתן, אנסה לפרט את הסיבות המרכזיות הנוספות שבגללן מתקשה ישראל ליצור לגיטימציה לפעולותיה:

- הסיבה הראשונה נוגעת לשימוש הנרחב של גורמי הציר הרדיקלי בהיטמעות באוכלוסיה המקומית ובפעילות מתוכה ובחסותה. תפיסת הלחימה הזאת נוצרה לא רק מתוך אילוץ הנובע מהנחיתות בניהול לחימה עם כוחות גדולים בשטחים פתוחים, אלא גם מתוך רצון לנצל הזדמנות נוכח תהליך העיור המואץ במזרח התיכון. צורת הלחימה הזאת יוצרת קושי מובנה לצה"ל להפריד בין לוחם אויב לבין אזרח ומחייבת אותו בעל כורחו להפעיל את עוצמתו (אש ותמרון כאחד) בתוך מרחבים אורבניים-אזרחיים - מה שגורם לנזק היקפי רב לאוכלוסייה ולתשתיות. לא רק שדפוס הפעולה המתחייב של צה"ל "מצטלם רע" בתקשורת הזרה, אלא שהוא מתקשה לעמוד בכללי הדין הבין-לאומיים האנכרוניסטיים שכבר אינם מותאמים למציאות המלחמות האסימטריות של ימינו (והוא גם מעורר דילמות מוסריות בתוך ישראל, מה שיוצר בעיה של לגיטימציה גם במישור הפנימי). אומנם גם צבאות אחרים סובלים מהשימוש הזה ב"נשקו של החלש", אולם מדובר בצבאות של המעצמות, ואלה, כידוע, אינם רגישים באותה המידה לביקורת החיצונית על פעילותם.

- הסיבה המרכזית השנייה לאנטגוניזם האוטומטי כלפי ישראל

ואקדמיים והפגנות אנטי-ישראליות; עבור דרך ניסיונות להעלות את עניינה של ישראל בטריונלים בין-לאומיים ולהביא להעמדתם לדין של מדינאים ושל אנשי צבא ישראלים השוהים בחו"ל וכלה בנקיטת פעולות יזומות ממש נגד ישראל, שהבולטת שבהן הייתה משט המרמרה לעזה.

• הסיבה השלישית, שמוכרת פחות ומוזכרת פחות בשיח הישראלי בנושא הזה, היא הצטרפותן של ממשלות במדינות העולם השלישי למהלכים נגד ישראל במסגרות הבין-לאומיות - החל מהצבעות אוטומטיות נגד ישראל באו"ם וכלה בהירתמות להתמקדות בישראל במסגרת הפעילות של המועצה לזכויות האדם של האו"ם, המורכבת בעיקר מנציגים של מדינות העולם השלישי. אחד הגורמים שעומדים מאחורי התופעה הזאת הוא איראן שהשקיעה בשנים האחרונות מאמצים רבים כדי לחזק את יחסיה עם המדינות האלה ולכונן עימן ברית אנטי-מערבית. זהו מעין גלגול מחודש של החתירה לגיבושו של גוש המדינות הבלתי מזדהות. המאמץ הזה מתבטא בהידוק הקשרים הדיפלומטיים ובהגברת הסיוע הכלכלי והצבאי שמעבירה איראן למדינות האלה.¹⁰ כל זאת מול הנוכחות הדלה של ישראל באזורים האלה והעיסוק המועט שלה בטיפול היחסים עם אותן המדינות.

הפער במענה הישראלי לאיום הדה-לגיטימציה של פעולות צה"ל

כיצד מתמודדים צה"ל ומדינת ישראל עם אתגר הדה-לגיטימציה? בלי להתייחס לרמת הביצוע בפועל, נדמה שקיימת כיום מודעות רבה בצה"ל בנוגע לצורך לראות בלגיטימציה לפעולה את אחד משיקולי היסוד לעיצוב המבצעים הצבאיים ולתכנונם. כמו כן נדמה שקיימת מודעות גוברת, גם אם בלתי מספקת, לצורך במערכה דיפלומטית-הסברתית של ישראל ברמה הלאומית שתלווה פעולות

כלי להתייחס לרמת הביצוע בפועל, נדמה שקיימת כיום מודעות רבה בצה"ל בנוגע לצורך לראות בלגיטימציה לפעולה את אחד משיקולי היסוד לעיצוב המבצעים הצבאיים ולתכנונם

צבאיות. ברמה הזאת, שכוללת את ממשלת ישראל וגופים הכפופים לה (כמו מטה ההסברה הלאומי שבמשרד ראש הממשלה), האחריות להפעלת הכוח הדיפלומטי-הסברתי נחשבת לאמצעי ראשון במעלה שאמור לקנות לצה"ל זמן לביצוע משימותיו ("שעון החול המדיני") ובמקביל לצמצם את המחירים המדיניים שתצטרך ישראל לשלם. אולם המודעות הזאת לצורך במאבק על הלגיטימציה נוגעת לשלב של הפעלת הכוח במהלך העימות עצמו. לעומת זאת קיים פער עמוק בניהול מאמץ לאומי קבוע בעת שגרה לבניית לגיטימציה בסיסית של מדינת ישראל לביצוע פעולות לוחמניות. מאמץ כזה הוא כיום

הכרח מהותי לשימור יכולת ההרתעה ויכולת ההכרעה של מדינת ישראל ושל צה"ל. המאמץ הזה חייב להתנהל כל הזמן, בשגרה ובחירום, והוא חייב להיעשות ברמה הלאומית - דהיינו בהובלתה ובהנחייתה של ממשלת ישראל. צה"ל אומנם יהיה אחד הנהנים העיקריים מתוצאותיו של מאמץ כזה, אך ברור בעליל שהוא אינו יכול ואינו צריך להיות האחראי לו ברמת האסטרטגיה רבתי.

ישנן סיבות רבות לקיומו של הפער העמוק בין המאמץ המושקע בנטרול מסע הדה-לגיטימציה של פעולות צה"ל לבין המאמץ שצריך היה להיות מושקע בו בפועל. להלן העיקריות שבהן:

- 1. פער תורתי.** בהתייחסות התורתית של צה"ל לתפקידה של רמת האסטרטגיה רבתי, דהיינו הממשלה, במסגרת הכנת הכוחות למלחמה ולמבצעים צבאיים נקבע שהרמה הזאת נדרשת "לנצל את משאבי הלאום ולשמור עליהם, לקדם את האינטרסים הלאומיים ולהגשים את יעדי המדיניות" וכי תפקידה הוא "להנחות ולכוון את כל האמצעים הלאומיים". אולם האמצעים הלאומיים המפורטים אינם כוללים התייחסות להסברה (מוזכרת הדיפלומטיה), אך היא רק רכיב אחד באמצעי ההסברה והמאבק על התודעה). יתר על כן, בפירוט התפקידים הקונקרטיים שבתחום עניינה של הממשלה אין התייחסות ישירה ומפורשת - או אפילו מרומזת - למשימה של בניית הלגיטימציה הבין-לאומית (לעומת זאת מוזכר תפקידה של הממשלה "ליצור הסכמה כללית בעם לגבי המטרות והיעדים הלאומיים").¹¹
- 2. חולשה ארגונית.** הדיפלומטיה הישראלית, שאמורה להיות גורם חשוב במערך ההסברה הלאומי, סובלת מחולשה היסטורית בסיסית (למרות כמה מהלכים שנעשו בשנים האחרונות לשיפור המצב, כמו הקמתו של מטה ההסברה הלאומית). הרקע לכך הוא החלטתם של מעצבי תפיסת הביטחון של ישראל בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה למקד את המאמצים בעיקר בתחום הצבאי. זאת בשל האיום הקיומי שריחף מעליה ובשל מחסור חריף במשאבים. ההחלטה להתמקד בתחום הצבאי ולהזניח את התחום הדיפלומטי אומנם התקבלה לפני עשרות שנים בהקשר מאוד ספציפי, אך התקבעה במשך השנים, ונדמה שהיכולת לבחון אותה מהיסוד ולערער עליה כמעט שאינה קיימת.
- 3. בעיית קשב.** לצד הנהנה מעליונות צבאית-טכנולוגית יש קושי פסיכולוגי מובנה להבין את הצורך להשקיע במערכת הסברה, שכן הנטייה היא לראות במערכה הזאת את נשקו של הצד הנחות מהבחינה הצבאית-טכנולוגית (אף שנוכח המבוכות האסטרטגיות החוזרות ונשנות שאליהן נקלעה ישראל ניכר שגברו המודעות לבעיה ולצורך לתת לה מענה).
- 4. שילוביות נמוכה.** מאמץ לאומי ארוך טווח דורש הירתמות של גופים רבים ומגוונים, שכל אחד מהם מקיים אינטרסים, סדר יום, שפה, דרכי פעולה וקצבי עבודה שייחודיים לו. קיים קושי בסיסי להשיג את ההירתמות המלאה של מערכות כה גדולות, קל וחומר להצליח להביאן לשיתוף פעולה ושילוביות (סינרגיה) ברמה הנדרשת.
- 5. העדר המשכיות.** במדינת ישראל קשה לקיים את ההמשכיות

טרור במוסקבה. כוחות ביטחון מחוץ לתחנת רכבת במוסקבה לאחר מתקפת טרור שבה נהרגו 27 בני אדם, מרס 2010 | יש לנצל את מפגש האינטרסים הרחב שיש למדינת ישראל עם מדינות רבות הנאבקות בטרור המוסלמי

אשר רלוונטיים למאבק.¹⁵

2. **ביסוס והעמקה של הדימוי בנוגע להיות ישראל מעוז חוץ וקו ההגנה הראשון של העולם החופשי כולו נגד האסלאם הקיצוני.** המסר הזה כבר קונה לו אחיזה בקרב גורמים שונים בפוליטיקה באירופה ובארה"ב, אך רחוק עדיין ממנימוש הפוטנציאל החיובי הגלום בו.¹⁶

3. **קידום המאבק לשינוי החקיקה הבין-לאומית בנוגע לדיני המלחמה.** במסגרת הזאת יש לנצל את מפגש האינטרסים הרחב שיש למדינת ישראל עם מדינות רבות הנאבקות בטרור המוסלמי ברחבי העולם. אין מדובר רק בארה"ב ובמדינות המערב, אלא במדינות נוספות - החל מרוסיה, שממשיכה להיאבק בטרור מוסלמי-צ'צ'ני, דרך מדינות אירופה, שלרבות מהן כוחות הלוחמים יחד עם הכוחות האמריקניים באפגניסטן, וכלה במדינות ערב המתמודדות עם ארגוני טרור מבית ולעיתים סופגות ביקורת על היד הקשוחה שהן מפעילות כנגדם.

4. **חיזוק המנגנון הדיפלומטי והגברת הפעילות הדיפלומטית ברחבי העולם.** כאמור, המנגנון הדיפלומטי בישראל סובל מחולשה רבה נוכח ההעדפה ההיסטורית לפתח את העוצמה הצבאית של ישראל - מה שמתורגם להקצאת משאבים. אך האמת היא שניתן באמצעות השקעות לא גדולות להגביר את הסיוע למדינות עולם שלישי - למשל באפריקה - ולהעמיק בדרך הזאת את הקשרים עם הממשלים המקומיים ועם קבוצות וחברות באותן המדינות. חלק מהסיוע אינו חייב להגיע מכספי המדינה, אלא יכול להתבסס על אנשי עסקים מהמגזר הפרטי. כל מה שדרוש מהמדינה הוא שתעודד את התהליך ותקל על אנשי העסקים לחדור לשווקים האלה.¹⁷ כזכור, חשיבותן של המדינות האלה היא רבה מאוד, שכן במבחן ההצבעה באו"ם כל קול קובע.

5. **השפעה על הפעילות הפוליטית באקדמיות במערב.** מן המפורסמות הוא שבכל הנוגע לישראל מוסדות אקדמיים רבים

הנדרשת למאמץ לאומי ארוך טווח ורב-שנתי. אחת הסיבות לכך היא פרקי הזמן הקצרים שבהם מכהנות ממשלות ישראל בעשורים האחרונים.

כיוונים ראשוניים להנחת המענה הנדרש

על רקע השלב הראשוני יחסית שבו נמצא השיח הישראלי על אתגר הלגיטימציה בחרתי למקד את המאמר בניתוח הבעיה כדי להעלות את המודעות לעצם הצורך להעניק לה טיפול משמעותי יותר. לא מצאתי לנכון להציע תפיסה כוללת, שיטתית ומפורטת לפתרון הבעיה.

עם זאת, אנסה להניח כמה הצעות כלליות וראשוניות בנוגע לכיוונים שראוי לכלול במסגרת גיבושה של תפיסת מענה סדורה יותר לאתגר. הצעות סדורות לדרכי התמודדות במישור האסטרטגי-צבאי מול גורמי הציר הרדיקלי כבר ניתנו במקומות אחרים.¹² הצעותיי כאן נוגעות כולן למאבק ההסברתי והדיפלומטי בזירה הבין-לאומית (קיימים גם צעדי הסברה שראוי לנקוט מול המערכת האזורית ואף מול הציבור בישראל, אך בחרתי שלא לעסוק בקהלים האלה).

1. **הצעד הראשון והחשוב ביותר הוא עצם ההכרה בעומק הבעיה ויצירת המחויבות לטפל בה ("להחליף דיסקט").** לא נראה שיש צורך להקים גופים נוספים או להקצות כספים ייעודיים נוספים (לפחות לא בשלב הראשון). מטה ההסברה הלאומי הוא האכסניה שנועדה בדיוק למטרה הזאת ורק בעבורה.¹³ עליו להמשיך לשמש ארגון הגג שתפקידו לגבש את האסטרטגיה, להגדיר את המשאבים, להנחות ולאכוון את גופי הביצוע השונים ולפקח על התהליך כולו. אלא שעל המטה לקבל רוח גבית רצינית יותר מהממשלה הפוקדת עליו (בין היתר באמצעות ישיבות עיתיות של צוות היגוי בראשות ראש הממשלה או אחד השרים שיוגדר האחראי הכולל לסוגיה - השר לענייני הסברה, או שר החוץ).¹⁴ קבלת הרוח הגבית מהממשלה תעניק למטה, בין היתר, את הגושפנקה להמריץ את המעורבות של כלל הגופים במדינה

במערב רחוקים מלהיות מעוז של פתיחות, של ביקורת עצמית ושל מתן חופש ביטוי לדעות אחרות. רבים מהם מחרימים מוסדות אקדמיים ישראלים ואינם מאפשרים למרצים ישראלים להופיע בפניהם. המאבק במישור הזה נראה כמעט אבוד, אולם ניתן לחשוב על דרכים שונות למאבק בתופעה ולמזעורה. למשל, ניתן לעודד (כספית ומוסרית) סטודנטים ישראלים ללמוד במוסדות ה"קשים" או לחזק את מערכי ההסברה של תאי הסטודנטים היהודיים (דוגמת "הלל") - בין היתר באמצעות צידום במסרים ובכלים להשבת מאבק רטורי ואינטלקטואלי. רעיון נוסף הוא לעודד את הקמתם של תאים פרו-ישראליים (במוצהר או בכסות כללית יותר) בעזרת סטודנטים ישראלים, יהודים ותומכי ישראל.

6. מערכת הסברה באינטרנט. האינטרנט הוא כיום מדיום מרכזי שמעצב את דעת הקהל העולמית, והוא אינו מגביל באופן סלקטיבי ומוטה את הדעות הפוליטיות שניתן להביע במסגרתו (בשונה ממדיומים אחרים, כמו רשתות טלוויזיה מסוימות, שמפגינות באופן עקיב יחס עוין כלפי ישראל ונמנעות מלהציג את עמדת ישראל ומחרימות נציגים ישראלים). בשל אופיו זה של האינטרנט יש ערך רב להצפתו במסרים פרו-ישראליים ישירים ועקיפים - למשל דרך אתרי שיתוף קבצים, רשתות חברתיות, בלוגים וכיו"ב. יש גם מקום לפעילות ברשת שמטרתה להפיל אתרים של אויבי ישראל ולהכפישם, אם כי יש לבצע את הפעילות הזאת באופן מדוד, זהיר וצמוד לעובדות ולנסות לעשות את הפעילות הזאת עד כמה שניתן ב"חתימה נמוכה" ובלי

קיימת אי-הבנה חמורה של הצורך במאמץ משמעותי לשם שיבוש מהיסוד של המערכה האזורית והבין-לאומית לדה-לגיטימציה של ישראל, ובכלל זה של הלגיטימציה שלה להגן על קיומה באמצעות כוח צבאי

להשאיר "טביעות אצבע" של ישראל. זאת כדי שלא ייצא שכרנו בהפסדנו ונוסף על כל צרותינו יוטלו בישראל האשמות גם בנוגע לעבריינות באינטרנט ולפגיעה בחופש הביטוי וההתארגנות.

7. שימור הפעילות לחיזוק הקשר עם יהדות התפוצות והרחבת הפעילות בקרב קהלים לא יהודיים. המטרה הכללית של פרויקט "תגלית" ושל דומיו היא לחזק את הקשר של מדינת ישראל עם יהדות התפוצות. מהמטרה הזאת נגזרות מטרות משנה, שאחת המרכזיות שבהן היא גיוסם של המשתתפים בתוכנית להיות שגרירים של רצון טוב בעבור מדינת ישראל. בגלל חשיבות המודל הזה בהקשר של הדיון הנוכחי יש לבחון את האפשרות להרחיב את הפעילות כך שתכלול אזרחים ממדינות העולם שאינם יהודים. פרויקט שיכלול קהלים מקומיים, במיוחד במערב, יוכל להתמקד בתכנים שיציגו את פניה היפות של ישראל ואת תרומתה הרבה כיום לאנושות (ראו את הסעיף הבא),

שלרוב אינן משתקפות בסיקור התקשורתי הבין-לאומי. כמו כן יוכל הפרויקט להציג את הסכסוך הישראלי-ערבי מהזווית הישראלית (הצגה שהיא אולי לא מאוזנת, אך הוגנת).

8. שיווק נכסיה של ישראל ותרומתה לאנושות. אם נסתמך על טענות אויביה ושונאיה של מדינת ישראל, כל שיש לה להציע לעולם הוא כיבוש ודיכוי של הפלסטינים ותוקפנות צבאית נגד שכנותיה. ניתן לשנות את התמונה המעוותת הזאת באמצעות פרסום עולמי מתוחכם ויצירתי של הנכסים הרבים של ישראל ושל תרומתה הרבה לאנושות (קמפיינים ישירים, יחצנות לדחיפת אייטמים למהדורות החדשות, הפקת תוכניות תיעודיות ועוד). כך, למשל, ניתן להבליט את ההמצאות ואת הפיתוחים הישראליים הרבים בתחומי החקלאות המתקדמת, הרפואה, הביו-טכנולוגיה וההיי-טק.¹⁸

9. במקביל ניתן לנהל גם מאבקים לדה-לגיטימציה ולהכפשה של גורמים במחנה "האדום-ירוק". ניתן למקד מאמץ בחשיפת פעילויות בעייתיות ואף בלתי חוקיות שבהן מעורבים הגורמים האלה ולתת להן תהודה כדי להמחיש למערב את הסיכון הישיר לשלומם הגלום בפעילותן (השתלטות האסלאם הקיצוני על אירופה).¹⁹ לכל הפחות יש להיאבק בצביעות ובסתירה הפנימית המגולמות בסיוע שמעניקים גורמי שמאל - המתיימרים לעמוד בחזית ההגנה על זכויות אדם, כמו חופש המחשבה או קידום מעמד הנשים והקהילה ההומו-לסבית - לפעילותם של גורמים חשוכים המייצגים בדיוק את הערכים ההפוכים.

10. מינוף תהליכים מדיניים. קידום התהליך המדיני, קל וחומר פריצת דרך מדינית שתוביל להסדרים חדשים, מגלמים פוטנציאל ניכר לשיפור דימויה הבין-לאומי של ישראל. עם זאת מובן שהשיקול הזה הוא רק אחד מיני רבים, ולא העיקרי שבהם, במסגרת השיקולים והאילוצים הרבים הניצבים לפתחה של ממשלת ישראל במסגרת קבלת ההחלטות בתחום המורכב והרגיש הזה.

כמה מהדוגמאות שציינתי כבר מיושמות כיום ונכללות בפעילות הדיפלומטית וההסברתית השגרתית של מדינת ישראל. אולם הפעילויות האלה אינן מתקיימות בעוצמה ובהתמדה הנדרשות ולא על פי ההיגיון של אסטרטגיה סדורה ומגובשת אחת. מכל מקום, מובן שאלה רק דוגמאות לגירוי השיח בנושא, ועבודת מטה מסודרת צפויה להניב רעיונות רבים יותר והסדרה של אופן הוצאתם לפועל. כפי שניתן לראות, רוב ההצעות המועלות כאן אינן נוגעות באופן ישיר בלגיטימציה של פעולות צה"ל, ויישומן נכון בהקשר הכולל יותר של עצם המאבק בשלילת הלגיטימציה של מדינת ישראל (ולכן קידום המאמץ יתרום גם למאזרים נוספים, כמו ענפי הייצור השונים והיצואנים הנתקלים בחרמות על מוצריהם או ענף התיירות שסובל מהתנגדות של אזרחים בחו"ל להגיע לישראל - גם מטעמי "מצפון"). בה בעת לשיפור באפיקים האלה יש זיקה ברורה לסוגיית הלגיטימציה של פעולות צה"ל, וכיום כבר אין מנוס אלא להבין שכדי לתת מענה אמיתי ועמוק לאילוף האסטרטגי ההולך וגובר על יכולת הפעולה הצבאית נדרש עיסוק הרבה יותר נרחב ושיטתי.

סיכום

אחד האתגרים המשמעותיים הניצב כיום בפני היכולת של צה"ל ושל מדינת ישראל להשיג ניצחון בעימותים צבאיים הוא שלילת עצם הלגיטימציה של הפעולה הצבאית. המערכה של אויבנו לדה-לגיטימציה של ישראל ושל פעולותיה היא מרכיב ליבה בתפיסת הלחימה שפיתחו גורמי הציר הרדיקלי במענה לעליונות הצבאית-טכנולוגית שלנו. המערכה הזאת נהנית מתמיכה של גורמים רבים בזירה הבין-לאומית - הן של דעת הקהל (שעברה במשך שנים ארוכות שטיפת מוח שמנהלים גורמים בשמאל הקיצוני ובאסלאם הקיצוני) והן של ממשלות במדינות העולם השלישי שמצטרפות למהלכים ולהצבעות נגד ישראל במסגרות הבין-לאומיות (בעקבות המאמץ הרב שהשקיעו בשנים האחרונות מדינות מוסלמיות - בראש ובראשונה איראן - בקניית קולותיהן באמצעות הידוק היחסים איתן ומתן סיוע כלכלי וצבאי).

צה"ל והדרג המדיני מודעים לצורך בשקלול המרכיב התודעתי-הסברתי במסגרת העיצוב והתכנון של מבצעים צבאיים (גם אם תרגום המודעות למעשה מדיני-צבאי עדיין לוקה בחסר ברמת הביצוע). עם זאת קיימת אי-הבנה חמורה של הצורך במאמץ משמעותי לשם שיבוש מהיסוד של המערכה האזורית והבין-לאומית לדה-לגיטימציה של ישראל, ובכלל זה של הלגיטימציה שלה להגן על קיומה באמצעות כוח צבאי. המאמץ הנדרש צריך להיות ברמה הלאומית. עליו להתנהל באורח מקיף, נרחב, קבוע ומתמשך (על פני שנים), והוא מחייב שילוב כוחות בין כלל הגורמים הרלוונטיים במדינה (לרבות צה"ל ומערכת הביטחון, כמובן).

כל יום שעובר ללא קידומו של מאמץ מעין זה מאיץ את ההשפעה ההרסנית המתגברת של המערכה לקעקוע זכותה המוסרית והמעשית של ישראל להגן על עצמה בכוח הזרוע ולעשות זאת באופן יעיל - זכות חיונית, שלמרבית הצער כנראה ניאלץ להמשיך לממש בשנים הבאות.

תודה לסא"ל מיכאל על סיועו לכתיבת המאמר.

הערות

1. ראו בהקשר הזה אצל בן דרור ימיני, "הסרת המצור על עזה מוכיח: הובסנו - ישראל נוצחה על ידי השיח המזויף של זכויות האדם, החרמות והסנקציות. אם לא נדע להתמודד עם האיום הזה, הכישלון הבא כבר עומד בפתח", <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/122/994.html>
2. גור ליש, "לקראת תפיסת ביטחון חדשה: ניצחון ללא הכרעה", **מערכות**, 430, אפריל 2010, עמ' 11-4
3. מיכאל מילשטיין, "מוקאוומה: עלייתו של אתגר ההתנגדות והשפעתו על תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל", **INSS**, מזכר 102, דצמבר 2009, עמ' 43-41
4. אתר ויקיפדיה, הערך "משרד ההסברה", <http://he.wikipedia.org>
5. **מילשטיין**, עמ' 10-9
6. איתי ברון וזכרית ולנס, "המהפכה בעניינים צבאיים של הציר הרדיקלי", **מערכות**, 432, אוגוסט 2010, עמ' 17-4
7. **מילשטיין**, עמ' 34-29
8. מרכיב בהצלחה הזאת הוא הקישור של המאבק הנוכחי בישראל עם מושג ה"התנגדות" - Resistance - שמוזהה בתודעה המערבית עם המאבק של תנועות ברחבי אירופה נגד הכובש הנאצי ועם תנועות השחרור הלאומיות שפעלו נגד הכוחות הקולוניאליים בעולם השלישי. **מילשטיין**, עמ' 14, 7, 23-21

9. בן דרור ימיני, "על הון ואקדמיה: כיצד האוניברסיטאות במערב מגדלות מוסלמים רדיקלים - הון אדיר זורם לאקדמיות במערב ובינתיים הוא מלהיט את הדור הבא של מוסלמים רדיקלים וגם את החוקרים שמספקים להם תובנות והצדקות", <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/969/835.html>
10. "פעילות איראן במזרח אפריקה, השער האחורי למזרח התיכון וליבשת אפריקה", **מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין** (מל"מ), 29 ביולי 2009, http://www.terrorism-info.org.il/malam_multimedia/Hebrew/heb_n/pdf/iran_011.pdf; "איראן מעמיקה את נוכחותה המדינית והכלכלית באפריקה הלטינית", **מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין** (מל"מ), 8 באפריל 2009, http://www.terrorism-info.org.il/malam_multimedia/Hebrew/heb_n/pdf/iran_006.pdf
11. **אבני היסוד של העשייה הצבאית**, מסמך פנימי בצה"ל, יולי 2006
12. ראו לדוגמה אצל **מילשטיין** (עמ' 10) על האתגר הכולל שמציבים גורמי ההתנגדות (הציר הרדיקלי) לישראל: "ההתמודדות עם אתגר ההתנגדות מורכבת מאוד, היות שהוא בא לידי ביטוי בכמה מישורים - צבאי, פוליטי, חברתי, כלכלי ורעיוני. השלב הראשון בהתמודדות הזאת מחייב הבנה עמוקה של מהות האתגר ובעיקר נטישת הנחות יסוד שהיו תקפות במאבק העבר ואימוץ עולם מונחים התואם את המצב הקיים. לפיכך, מומלץ לקביריט בשלב הראשון לנטוש את השאיפה לממש הכרעה צבאית מהירה ומוחלטת. במקום זה הוא נדרש לאמץ אורך רוח דומה לזה של היריב; להימנע ממערכות התשה ממושכות, אך גם מכיבוש השטח של היריב; לתרום לשמירה על יציבותן של היישויות המדינתיות באזור (ובכלל זה אלה המזוהות עם רעיון ההתנגדות) ולטפח גורמי ממשל חלופיים במרחב, אך להיזהר מפיתוח אשליית דבר יכולתם לגבש במהירות עוצמה שלטונית. ניהול מערכות רבות עוצמה בתדירות משתנה נגד גורמי ההתנגדות הוכח עד היום כמהלך יעיל העשוי להקנות לישראל שקט לתקופות ארוכות יחסית. הדבר הומחש בייחוד בעימותים עם גורמי התנגדות שעברו תהליך התמסדות שלטונית. אלה נוקטים משנה זהירות בעקבות מערכות אלימות נרחבות שהתנהלו עם ישראל ואשר הסבו פגיעות קשות למערך הלוחם שלהם, אך לא פחות חשוב - גם למרחב הציבורי והממשלי המקיף אותם ובעצם נתון כיום לאחריותם".
13. המטה הוקם בעקבות לקחי מלחמת לבנון השנייה. זהו גוף מטה המרכז את פעולות ההסברה של הגופים הממשלתיים השונים הן בתחומי החוץ והביטחון והן בתחומים החברתיים-כלכליים. בראשו עומד יועץ התקשורת של ראש הממשלה. אתר ויקיפדיה, ערך "משרד ראש הממשלה", <http://he.wikipedia.org>
14. בין שני המשרדים הממשלתיים האלה התנהלו במשך השנים מתחים ומאבקים על הובלת תחום ההסברה הלאומית. אתר ויקיפדיה/ערך "משרד ההסברה", <http://he.wikipedia.org>
15. אומנם מסתמנת מודעות גוברת של הדרג המדיני לבעיה, כפי שניתן לראות בהתבטאויות פומביות של מדינאים ישראלים (ראש הממשלה נתינו לאחר דו"ח גולדסטון: "יש לעשות דה-לגיטימציה לדה-לגיטימציה" - <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3791150,00.html>; אולם הצורך הוא, כאמור, בתמיכה מעשית, עקבית ומתמשכת.
16. <http://www.kivunim.org.il/article.asp?id=252>
17. הן באמצעות "פתיחת הדלת" בעזרת דיפלומטיה מקדימה והן באמצעות הסרת חסמים ביורוקרטיים ואחרים בישראל עצמה, שאולי מקשים על אנשי העסקים.
18. ראו בהקשר הזה אצל בן דרור ימיני, "חייבים לקוות: עיתונאים עוסקים בחשיפה של עוולות. למרות מה שאנחנו אוהבים לכתוב, לא כל כך נורא כן. אנחנו מובילים בתחומים רבים. תחל שנה וברכותיה", <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/154/702.html>; וגם "עצמאות 62: הגיע הזמן למצעד העגבניות - כדאי להניח בצד את הבעיות ולהתבונן בצד הפחות ידוע של ישראל. זו מדינה שפיתוחי התרופות, המדע, הטכנולוגיה והחקלאות שלה מסייעים למאות מיליוני בני אדם. המדינה בעלת התדמית השלילית ביותר בעולם שתורמת הכי הרבה לאנושות. העגבניות כמשל", <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/096/409.html>
19. ראו לדוגמה אצל בן דרור ימיני, "החלום של בן-לאדן: לקואליציה האדומה-ירוקה יש אינטרס: להסתיי את העובדה שהטרור האיסלאמיסטי פוגע בעיקר במוסלמים. תשע שנים לאחר מתקפת 11 בספטמבר, באל-קאעידה יכולים לחייך", <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/155/235.html>; וגם: "אירופה מבולבלת. היבשת הליברלית נרדמה, לונדון הפכה ללונדוניסטן. רק עכשיו מתחילה ההתעוררות", <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/088/613.html>